
ПРАБЛЕМА ІНАКШАСЦІ Ў ТВОРЧАСЦІ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

Свой творчы шлях В. Дунін-Марцінкевіч пачынаў як драматург. Яго першыя камедыі заснаваны на эпістэмічным сюжэце (сюжэце памылкі), для якога характэрны прыём *qui pro quo*, матывы пераапанання і маскарадызацыі. Камічны дыскурс аднаго з самых ранніх твораў пісьменніка «Рэкруцкі яўрэйскі набор» вызначыў прыныцып неадпаведнасці, які вынікаў з пераапанання галоўных персанажаў: сястры ў вопратку брата, а брата ў адзенне сястры. Гэты прыём быў сюжэтным вузлом камічнай оперы і вызначыў яе шчаслівую развязку.

У той ці іншай меры прыныцып неадпаведнасці прысутнічае ва ўсіх драматычных творах пісьменніка, забяспечвае дынаміку дзеяння, узмацняе камічны эфект. Але, мабыць, у найбольшай ступені разнастайныя магчымасці эпістэмічнага сюжэта распрацаваны пісьменнікам у «Ідыліі» (1846 г.). У гэтым творы разам са старажытным прыёмам пераапанання і маскарадызацыі, які з'яўляецца фабульнай асновай твора і рухае дзеянне, спалучаецца вандроўны сюжэтны матыв «паненка-сялянка». Ён таксама мае даўнюю літаратурную гісторыю і ўзыходзіць да найстаражытнейшых архетыпных, міфалегендарных сюжэтаў, заснаваных на рэзкай змене якасці палажэння і стану героя.

Знамянальна, што ў эпоху Асветніцтва эстэтыка тэатра і прыёмы тэатральнай гульні актыўна ўплывалі не толькі на развіццё мастацтва, але і на нормы паводзін, побытавую сферу. Ю. М. Лотман звяртаў увагу на распаўсюджаны ў мастацтве гэтай эпохі прыём кадзіроўкі рэчаіснасці спачатку тэатральным, а потым ужо паэтычным або жывапісным кодам [4, с. 81]. У сувязі з гэтым ён згадваў жывапісны партрэт часоў Асветніцтва, у якім мадэль апаналася ў які-небудзь тэатральны касцюм. У пастаральнай

літаратуры таго часу таксама існавала цесная сувязь з тэатральнай экспазіцыяй або са сцэнічным эпیزодам. Тэатр выступаў прамежкавым кодам паміж рэчаіснасцю і творах літаратуры.

Тэатр меў зваротнае ўздзеянне на рэальныя паводзіны людзей. Прыкладам можа быць французская каралева Марыя-Антуанета, якая, пераапраануўшыся разам са сваімі прыдворнымі ў сялянскую вопратку, разыгрывала сцэны з жыцця аркадыйскай вёскі каля Малога Трыянона. Узгадаем ідылічную сялянскую вёску ў радзівілаўскай Альбе, дзе пераапраанутыя магнаты гулялі ў цнатлівае і шчаслівае жыццё на ўлонні прыроды. Бачна, як тэатральныя нормы паводзін пранікалі ў рэальнае жыццё.

Пастаральная травестацыя побач з ролевай гульні, пераапраананнем у сацыяльна маркіраваны строй мае на ўвазе і перайманне іншай мадэлі паводзінаў, моўных асаблівасцяў таго Другога, інакшага, чыю ролю даводзіцца выконваць. Такая пастаральная гульня прыносіла станоўчы вынік: яна спрыяла дэмакратызацыі свядомасці, бо селянін з нявольніка, чалавека сацыяльна прыніжанага, пераўтвараўся ў партнёра, роўню па тэатральнай гульні. Тэатральнае пераўвасабленне дапамагала хоць ілюзорна наблізіцца да вясковага ладу жыцця, народнай культуры, псіхалогіі селяніна.

З дэмакратызацыяй героя, пераключэннем увагі літаратуры на чалавека трэцяга саслоўя простая вопратка, сялянскі строй, натуральныя паводзіны, звязаныя з адмаўленнем ад знакавых жэстаў, становяцца абавязковым рытуалам. Галоўная гераіня Дуніна-Марцінкевіча, пераапраанутая ў сялянку, таксама разыгрывае ў камедыі сцэнічную ролю. Яе мова і паводзіны падкрэслена простыя, годныя і пачцівыя. Юліі-Югасі важна захапіць паніча не толькі прыгажосцю, але дасціпнасцю, розумам і чысцінёй сэрца сялянкі, у постаці якой яна паўстае.

Трэба адзначыць, што разыгрыванне роляў характэрна і для іншых персанажаў п'есы Дуніна-Марцінкевіча. Караль Лятальскі і яго слуга Ян старанна дбаюць пра маску бывалых куртуазных гуляк і залётнікаў, уздзетую на натуру ад нараджэння добрую, але сапсаваную гарадской цывілізацыяй. Атрымліваецца, што ў «Ідыліі» маску носяць абодва галоўныя персанажы, толькі ў гераіні яна ўжыта свядома, дзеля высакароднай мэты перавыхавання, другі ж носіць яе спантанна, не разумеючы свайго сапраўднага чалавечага зместу. Прыроджаная сутнасць герояў хаваецца пад касцюмам, стэрэатыпам паводзін, адметнасцю мовы таго інакшага, пад абліччам якога яны выступаюць.

Вандроўны сюжэтны матыў «паненка-сялянка» ўжо сам па сабе гучыць як аксюмаран і мае на ўвазе суіснаванне двух семантычных планаў п'есы. Адною з праяў стылёвай адметнасці твора з'яўляецца яго моўная дваістасць, якая была адбіткам рэальнай моўнай сітуацыі і разумелася як характэрная адзнака шляхецкага і сялянскага асяроддзя. У творы ўзаемадзейнічаюць

дзе розныя традыцыі: пры стварэнні польскамоўнага пласта п'есы, у якім існуюць шляхетныя персанажы, аўтар арыентаваўся на здабыткі прафесійнай літаратуры, у беларускамоўным пласце выразна абапіраўся на фальклорную спадчыну.

Вобразы Юліі і Караля Лятальскага вырашаны ў характэрным для жанру «сялянкі» сентыментальна-чулівым рэчышчы. Галоўныя героі твора спяваюць мноства лірычных арыў, прасякнутых узвышаным тамленнем, прадчуваннем кахання, салодкай усхваляванасцю гэтым пачуццём. У іх спевах адчуваюцца традыцыі польскамоўнай лірыкі, найперш уплыў творчасці Ф. Карпінскага. Побач з кніжнай традыцыянасцю, звязанай з высокай сферай – каханнем, прысутнічае другі стылёвы план – нізкі. Гэта стыхія народнага гумару, мноства дасціпных прымавак, укладзеных у вусны беларускамоўнага героя, прайдошлівага войта Навума. Галоўная гераіня паненка-сялянка Юлія здымае магчымыя супярэчнасці паміж двума семантычна-стылёвымі планами і злучае іх у адно мастацкае цэлае. Двухпланавасць п'есы ўспрымаецца натуральна, бо, як пісаў М. Бахцін, «“афіцыйная” і “бытавая” культура – гэта толькі адна з трагедыяў “пераду” і “заду”. Чалавечая сутнасць параджае шматслойнасць культуры, а культура дэманструе розныя аспекты ўспрыняцця свету і чалавечага жыцця» [1, с. 8].

З аднаго боку, для В. Дуніна-Марцінкевіча спалучэнне жанру «сялянкі» з матывам пераапанання паклікана сцвярджаць агульначалавечыя прынцыпы быцця, універсальныя паняцці асветніцкага сентыменталізму. Каханне паміж прадстаўнікамі розных слаёў выступае як антытэза грамадскай няроўнасці і сацыяльнай несправядлівасці. Гэта тая ўсемагутная сіла, якая здольная злучаць людзей, яднаць саслоўі, усталёўваць агульнаграмадскую цэласнасць і гармонію.

З другога боку, сюжэтны матыў «паненка-сялянка» як мага лепш адлюстроўвае спецыфічную сітуацыю ў нашай краіне XIX ст. Усё тагачаснае беларускае грамадства – гэта своеасаблівы аксюмаран, бо мабыць нідзе не было такой глыбокай прорвы і ўзаемаадмаўлення паміж вышэйшымі сляямі грамадства і сялянствам. Глыбокі раскол паміж двума светамі праходзіў на саслоўным, моўным, рэлігійным, культурна-эстэтычным узроўні.

Працэс нацыянальнага самавызначэння ўскладняўся атаясамліваннем беларускай шляхты з палякамі і ліцвінамі адначасова. Адно паняцце служыла палітонімам, другое этнонімам. А як называлі сялянства? Гэта быў той Другі, інакшы, для якога ўвогуле не было канкрэтна вызначанага імя. А. Міцкевіч на лекцыях па гісторыі славянскіх літаратур у Калеж дэ Франс кажа: «На беларускай мове, якую называюць русінскай альбо літоўска-русінскай, таксама размаўляе каля дзесяці мільёнаў чалавек...» [3, с. 182]. Або: «З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць агульнаславянскіх

рысаў» [3, с. 181]. Відавочна адмежаванне А. Міцкевіча ад сялян-русінаў, нягледзячы на тое, што іх казкі і паданні ён, як і яго сябры-філаматы, актыўна выкарыстоўваў у паэзіі.

Адчуванне сябе сярод беларускага сялянства прадстаўніком іншага народа праглядаецца і ў В. Дуніна-Марцінкевіча. Сялян ён называе «малодшай браціяй нашай» і піша пра мэты сваёй творчасці так: «Жывучы сярод людю, які размаўляе па-беларуску, прасякнуты яго ладам думак, молячы аб долі гэтага братняга племені, анямеўшага ў маленстве ад невуцтва і цемнаты, вырашыў я для заахвочвання яго да асветы ў духу яго звычайу, паданняў і разумовых здольнасцей пісаць на яго ўласнай гаворцы» [2, с. 481]. У гэтым выказванні адчуваецца дыстанцыя ад адрасату яго беларускамоўнай творчасці, моманты нацыянальнай неадпаведнасці з ім.

Для вялікай часткі дэнацыяналізаванай творчай інтэлігенцыі нашага краю просты люд, сялянства было светам інакшых. За гэтым светам прызнавалася маральная чысціня і сардэчнасць, пэўнае высакародства і жыццёвая мудрасць. З'явілася ўвага і цікавасць, імкненне наблізіцца да жыцця сялянства ва ўсіх яго праявах, але разам з тым было яшчэ і пэўнае адмежаванне ад яго. Але ўрэшце, той, Другі, які існаваў заўсёды побач, быў Другім сваім ці чужым? У сярэдзіне пазамінулага стагоддзя гэта пытанне становілася актуальным і патрабавала самавызначэння ў адносінах да гэтага інакшага.

Паняцце інакшага, Другога – адно з галоўных паняццяў класічнай філасофіі, вызначанае Гегелем як «сваё іншае». Гэта і адно з базавых палажэнняў філасофіі постмадэрнізму, якое ўзнікла на аснове камунікацыйных праблем і ідэй дыялагізму. Некаторыя палажэнні сучаснай філасофскай парадыгмы можна суаднесці з агульнаграмадскай сітуацыяй Беларусі пазамінулага стагоддзя. Пачатак нацыянальнага станаўлення можна разглядаць як зварот да таго інакшага, які жыве побач. Яго заўважлілі, праявілі зацікаўленасць, з ім пачалі размаўляць. Цалкам актуальна для тагачаснага гістарычнага кантэксту гучыць тэзіс Ж.-П. Сартра: «Мне патрэбны іншы, каб цэласна спасцігнуць усе структуры свайго быцця». Сапраўднае існаванне – гэта такое, «якое ў сваім быцці мае быццё другога». Спосаб быцця ёсць, па Сартру, «быць убачаным другім» [5, с. 251]. Паказальныя таксама выказванні філосафа, культуролага, постмадэрніста Э. Левінаса: «Кожны, хто гаворыць “Я”, звяртаецца да Другога». У яго сістэме адзіны спосаб быцця «Я» – гэта быццё для Другога [5, с. 252].

Працэс усведамлення нацыянальнай агульнасці замаруджваўся і падзелам этнічна цэласнай тэрыторыі на два розныя па назве рэгіёны – Літву і Беларусь. Наведаўшы маёнтак Шчаўры братоў Рашкоўскіх, жыхароў Магілёўскай губерні, В. Дунін-Марцінкевіч з захапленнем напіша ў лісце да У. Сыракомлі: «Добры люд на гэтай Беларусі!» [2, с. 258]. Другая

частка «Літаратурных клопатаў», дзе апісана сама вандроўка, так і называецца «Падарожжа на Беларусь». Такім чынам, да Беларусі з Мінску трэба ехаць досыць далёка, церпячы пры гэтым розныя прыгоды. Гэта «двухчасткаваецца» нашага краю (варта прыгадаць Літву А. Міцкевіча і Беларусь Я. Баршчэўскага) будзе паступова пераадолювацца творцамі сярэдзіны стагоддзя, тым жа В. Дуніным-Марцінкевічам. Адчуўшы ў Шчаўрахах духоўнае і культурнае адзінства, агульнасць грамадска-палітычных і маральна-этычных памкненняў, пісьменнік, удзячны гаспадарам за «старапольскую» гасціннасць, усхвалявана прамовіць на развітанне: *Хвала вам, землякі, чэсць нашай Беларусі!* [2, с. 283] (вылучана намі. – І. Б.).

Вынікам сацыяльна-культурнага падзелу грамадства, якое, як адзначалася, нагадвае аксюмаран, і разам з тым імкненнем да яго пераадолення з'яўляецца двухмоўная творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. Пры гэтым варта адзначыць паўнавартаснасць беларускамоўнай часткі яго творчага даробку, яе раўназначнасць польскамоўнай творчасці. Згодна з аўтарскай стратэгіяй, польскамоўныя творы прызначаліся адукаваным суайчыннікам, былі арыентаваны на выкарыстанне выпрацаванай літаратурнай традыцыі. Беларускамоўныя творы пісаліся для сялянства дзеля ўстанаўлення пакуль што не нацыянальнай, а найперш агульначалавечай еднасці і грамадскай гармоніі і засноўваліся пераважна на зразумелым і блізкім спажыву такіх твораў фальклору. Прынамсі, «Ідылія» – першы ж твор пісьменніка, які дайшоў да нас, адлюстраваным характэрным чынам гэтую моўную двухпланавасць творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Яднанне двух культурных планаў, увасобленае ў матыве «паненкі-сялянкі», падаецца метафарычным адлюстраваннем наспелай грамадзянскай неабходнасці асэнсавання Другога як свайго і яднання ўсебакова адрозных слаёў грамадства.

Для В. Дуніна-Марцінкевіча селянін – гэта найперш аб'ект, на які скіраваны яго асветніцкія памкненні. Беларускамоўныя творы селяніну павінны былі данесці адукаваныя пані. У вядомым лісце да У. Сыракомлі пісьменнік марыць, як «багатая цнотамі гаспадыня вясковага панскага двара» чытае сялянкам «Гапона», «Вечарніцы» або «Купалу», а тыя, удзячныя сваім чытальніцам, вяртаюцца дадому і там раскажваюць, як пані апісваюць іх звычэй і ахвотна цікавяцца іх доляй. «Таму селянін наш, набываючы да панюў нейкую сімпатыю, мацней з імі звязваецца і паволі выцясняе з свайго сэрца ўкаранёны з дзяцінства супраць тых жа панюў погляд...» [2, с. 258]. Такія ж гарманічныя адносіны паміж класамі хацелі бы бачыць многія тагачасныя пісьменнікі. У камедыі У. Сыракомлі «Вясковыя палітыкі» маладая паненка Ганна марыць пра паляпшэнне сялянскага дабрабыту, будаўніцтва школы, чытанне добрых кніг сваім падданым. Як бачым, гэта яшчэ не паўнавартасны дыялог з Другім, а пакуль што аднабаковая ініцыятыва адукаванай лібе-

ральнай інтэлігенцыі, але паказальныя ўжо самі памкненні спасціжэння Другога як аб'екта даследавання ўнутры самога грамадства. Але менавіта з гэтага пачынаецца працэс усведамлення нацыянальнай агульнасці.

Ідэальным героем польскамоўных твораў В. Дуніна-Марцінкевіча найчасцей з'яўляецца патрыярхальны шляхціц, а ў беларускамоўных гэта селянін. Маральна-этычны кодэкс гэтага Другога, праяўлены ў фальклоры, бясспрэчна вабіў пісьменніка сваёй чысцінёй, далікатнасцю і сардэчнасцю. Бачылася не толькі захапленне цнотамі мужыка, але і ўсведамленне яго культурнай адметнасці, якое дыктавала неабходнасць размаўляць з селянінам на яго мове, арыентуючыся на яго каштоўнасныя катэгорыі. Жыццё сялянна, таго натуральнага чалавека, ізаляванага ад шкоднага і разбуральнага ўплыву прагрэсу, у'яўлялася ўвасабленнем адвечнага парадку. Паказальная свядомая ідэалізацыя беларускага мужыка ў яго творах: менавіта селянін найчасцей будзе валодаць чулым сэрцам, выхаваным у вясковай цноты і сардэчнасці. Ён здольны быць верным каханню і пастаяць за сябе («Гапон»), можа глыбока адчуваць і мае ўласную годнасць («Халімон на каранацыі»), валодае высакароднай і чыстай душой («Купала»), з'яўляецца носбітам гістарычнай памяці і жыццёвай мудрасці («Вечарніцы», «Купала», «Шчароўскія дажынкi» і г.д.).

З гэтым Другім В. Дуніна-Марцінкевіча лучыць яшчэ не столькі агульнанацыянальнае, колькі агульначалавечае. Праблема нацыянальнай неадпаведнасці здымаецца праз сцвярджэнне ў разнамоўных творах пісьменніка ўніверсальнага рэцэпту шчасця, ідэалу гарманічнага жыцця. А ён асветніцка-сентыментальны і абстрактна-гуманістычны: гэта жыццё на роднай зямлі, у малым доміку, дзе не ведаюць вялікага багацця, але шчаслівыя ў разумным абмежаванні. Тут шануюць традыцыі продкаў, кахаюць дзяўчыну з блакітнымі вачамі, п'юць мядок або хатнюю гарэлку, спажываюць свойскія стравы і не крыўдзяць блізкага. Кожны выконвае свае ролевыя функцыі: шляхта – клапатлівых бацькоў, сяляне – чулых і адданных дзяцей.

Паўнаважнай нацыянальнай ідэнтыфікацыі В. Дуніна-Марцінкевіча з селянінам пакуль што не адбылося, але прызнанне яго культурнай самабытнасці, мастацкае набліжэнне да сялянства, гэтага Другога тагачаснай літаратуры Беларусі, пачалося. Пэўныя вынікі гэтага працэсу будуць наперадзе. Яны зафіксаваны ў творчасці шляхціца і інтэлігента Ф. Багушэвіча, які агучыць імя краіны, зменіць статус беларускай мовы з мужыцкай на нацыянальную і вызначыць насельніцтва гэтай зямлі як беларускае. Селянін Мацей Бурачок усведамляе сябе па-ранейшаму без імені, як тутэйшы, але з выразным разуменнем сваёй інакшасці ад палякаў і рускіх («Хрэсьбіны Мацюка»). Складаны працэс развіцця нацыі, фарміраванне

агульнанацыянальнага пачуцця будзе тэмай мастацкай літаратуры наступных пакаленняў творцаў. Прыкладам, нацыянальнае двайніцтва, заснаванае на сутыкненні розных светаў, дэнацыяналізаванага, шляхецкага і беларускага, сялянскага, будзе глыбока даследавацца ў аповесці М. Гарэцкага «Дзве душы».

Дыялектыка станаўлення нацыянальнага адзінства ў сукупнасці ўсіх яго праяў вядзецца праз спасціжэнне і дыялог з Другім, якім у сітуацыі Беларусі XIX ст. з'яўляўся селянін, і спасціжэнне яго як свайго. Пакуль што гэта быў аднабаковы працэс, і селянін быў хутчэй аб'ектам асэнсавання, але мастацкае набліжэнне да яго сведчыла пра пачатак гэтага складанага працэсу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Бахтин, М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1965. – 275 с.
2. *Дунін-Марцінкевіч, В.* Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 527 с.
3. Літаратура Беларусі: Першая палова XIX стагоддзя : Хрэстаматыя. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 572 с.
4. *Лотман, Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 464 с.
5. *Можейко, М. А.* Другой / М. А. Можейко, Д. В. Майборода. – Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.

Матэрыялы артыкула друкаваліся [у] : Бурдзялёва, І. А. Свае і чужыя В. Дуніна-Марцінкевіча / І. А. Бурдзялёва // Маладосць. – 2008. – № 2. – С. 128–132.